

РАННИ ОПИТИ ЗА КОДИФИКАЦИЯ НА ПРАВОГОВОРНАТА НОРМА НА БЪЛГАРСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК (С ОГЛЕД НА РЕДУКЦИЯТА)

Пламена Колева

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

EARLY ATTEMPTS AT CODIFICATION OF THE ORTHOGRAPHIC NORM OF THE BULGARIAN LITERARY LANGUAGE (WITH REGARD TO REDUCTION)

Plamena Koleva

Konstantin Preslavsky University of Shumen

This text presents a concise overview of the early Renaissance grammars from the 19th century and codification efforts within these grammars concerning the pronunciation norms of the Bulgarian literary language, with a focus on the strong reduction. The quotations included herein represent the positions of the authors. Excerpted examples are provided to demonstrate the graphic representation of reduction, or the lack of it.

Keywords: reduction, Renaissance grammars, pronunciation norm, codification

В условия на тежки и нестабилни исторически, политически и социални условия българските книжовници съставят трудове с важно значение за развитието на българския език и неговата кодификация. Българските дейци, с желание за културно развитие, черпят вдъхновение от добри примери извън пределите на страната. Срв.: „Повеят на просвещенските идеи, достигнал, макар и по-късно, до българските земи, оказва своето благоприятно въздействие и в тази част на европейския континент“ (Стоянов/Stoyanov 2010: 101). Съзряването на българската мисъл за необходимостта от образование на народа достига своя връх на практика във взаимните училища, които се откриват навсякъде по българските земи. Те изиграват бързо своята роля, за да се почувства необходимостта от преминаване към една по-добра форма на обучение според възрастта и нуждите на учениците. Формирането на такава система за новобългарско образование „става възможно към средата на XIX в., когато в България се завръщат първите българи, завършили висши училища в Европа и Русия. На тях се дължи и откриването на класните

училища в България“ (Стойнов/Stoyanov 2010: 110). Създаването на новобългарското училище поставя на дневен ред и въпроса за написване на граматика на българския език. Нуждата от такова учебно пособие е осъзната още от Неофит Рилски, Патриарха на българските учители, който заявява в предговора на своята „Българска граматика“: „По̀на̀предъ̀ да̀ сѐ на̀печáтатъ̀ на̀ на̀шиятъ̀ Бóлгарскѝ гáзыкъ̀ потрѣбны̀ тѐ за̀ оучѣнїѐ то̀ кнїгѝ, а̀ пóслѣ̀ вѣтхїй̀ ѝ нóвый̀ завѣтъ̀“ (НР/NR 1835: II).

Български автори от XX век, проследили изграждането и развитието на нашия национален книжовен език за последните два века и половина, достигат до извода, че правоговорните явления не се налагат изведнъж и не се възприемат лесно като сериозни и важни. Напротив – „минават много десетилетия, докато научни и по-широки обществени среди осъзнаят първичността на „звуквата“ пред писмената реч, на правоговора пред правописа“ (Пашов, Първев/Pashov, Parvev 1983: 6). Възрожденските книжовници обръщат внимание само на някои произносителни особености. Според Г. К. Венедиктов в епохата на Възраждането, в условията на формиране на единни норми на българския книжовен език на основата на народната разговорна реч, авторите широко отразяват особеностите на родния си говор, а често пишат и на чист диалект (Венедиктов/Venediktov 1981: 124). Практиката на родните книжовници се различава, но всички те обръщат по-голямо внимание на писмената разновидност на книжовния език, защото смятат писмените текстове за представителни. С. Стойков посочва, че книжовният език в миналото се е схващал „предимно като език писан, който се възприема зраково“ (Стойков/Stoykov 1980: 269).

Важно е да се уточни, че целта на настоящото изследване е да се направи обзор, свързан с въпроса за кодифицирането на произносителната норма на българския книжовен език в първите възрожденски граматики. Понеже проблемът е твърде обширен, ще се ограничим само до писменото отразяване на силната редукция, тъй като тя може да бъде изразена чрез графиката, а слабата редукция, както е и в съвременния български книжовен език, не се изразява графично.

Нашата книжовност преминава през характерните особености на времето и поколенията в различните си етапи на развитие, за да достигне до съвременния си облик. Както отбелязва Д. Иванова, „[к]нижовния език от средата на XVIII до последната четвърт на XIX в. наричаме новобългарски, т.е. езика на Възраждането, с което разграничаваме тази езикова формация от старобългарския език, свързан с епохата на Средновековието“ (Иванова/Ivanova 2017: 24). Този ранен възрожденски период, характеризиращ се с влияния от различен характер, отличаващ се със

сложна езикова ситуация, ражда идеята в основата на книжовния език да залегне говоримият народен език. Много важно значение за утвърждаването на народноразговорната основа на новобългарския книжовен език има т.нар. Рибен буквар, дело на бележития български деец Петър Берон. В своята книга книжовникът изразява прогресивните просветни тенденции на епохата, разработва творчески възгледи за образованието, отчитащи българската действителност, но и отразяващи европейските насоки в развитието на образованието. Л. Андрейчин определя „Рибния буквар“ като „важен етап в развитието на езика на българската книжнина. Всъщност именно това е първото произведение, в което българският книжовен език става изцяло и последователно народен в своята основа“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 183). Чрез т.нар. „скрита кодификация“ П. Берон създава „определена практика и насока в много отношения при установяването на звуковите, граматичните и лексикалните особености на новия книжовен език. В неговата езикова практика лежи началото на редица характерни норми на нашия книжовен език“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 184). „Разбира се, в езика на Берон се забелязват и редица тясно диалектни особености, които са отпаднали по-сетне в книжовната практика, например потъмняване [т.е. стесняването – бел. автора] на неударени гласни в някои случаи (*стани* вместо *стане*, *бийши* вместо *биеш*)“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 188). Книжовникът практически утвърждава в своя „Буквар с различни поучения“ редукцията, вероятно повлиян от своя роден котленски говор. Могат да се приведат примери, широко застъпващи некнижовното редуциране на [e] – *излѣжишь*, *испѣдни*, *лѣжи*, *лѣжи*, *бѣди*, *чи*, *кѣжишь* (ПБ/РВ) и др. П. Пашов изтъква, че „[с]воеобразно отражение на редукцията имаме и в скъсените глаголни форми в трето лице единствено число сегашно време на една значителна група глаголи от първо спрежение, които имат гласна пред тематичната гласна е“ (Пашов/Pashov 1980: 265). Такива примери са *познѣй*, *знѣй*, *бѣиш*, *оусиромашѣй*, *тѣзѣй* (ПБ/РВ). В Бероновия текст се среща редукция на [o] – *оусвобдѣй*, *оустарѣѣ*, *оумраженѣ* (ПБ/РВ).

Етапите на книжовно израстване имат своите върхове, които оставят трайна следа. Срв.: „30-те години на XIX век се очертават като нов етап в развитието на славянобългарския книжовноезиков тип – доста по-различен от т.нар. „прост“ език – поради променената комуникативна среда и създаването на първите кодифициращи средства (съвместната граматика на Неофит Бозвели и Емануил Васкидович, на Неофит Рилски и на Хр. Павлович). Именно този книжовноезиков тип става доминиращ през втората четвърт на XIX век“ (Иванова/Ivanova 2021: 84).

За езика ни важно значение има установената аналогия с добре познатия църковнославянски. Срв.: „При оформянето на българския национален език значително влияние оказва и съществуващата от рано писменост на църковнославянски език, който първите наши книжовници, като Неофит Рилски, Неофит Бозвели и др., смятат за стар и истински български език и който се опитват да застъпват в една или друга степен в книжовната си дейност“ (Стойков/Stoykov 1993: 67).

Надарен с висок творчески усет, „Неофит Рилски е първият български възрожденски книжовник, който предлага определени теоретични виждания за устройството на новобългарския книжовен език“ (Братанов/Bratanov 1997: 178). Предложените писмени правила в Неофитовата „Българска граматѣка“ намират практическо приложение в последвалата му работа по превода на Новия Завет. В езика на книжовника личи ясно западнобългарска основа, той следва западния изговор, където редуциранията е слабо застъпена. В теорията и практиката на Неофит Рилски „черковнославянският език служи като опора за преодоляване на диалектното разнообразие на народния език“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 56). Именно поради тази привързаност на автора към черковнославянската езикова традиция и западнобългарската му диалектна принадлежност „отсъствието на редукция е нормализирано в „Българска граматѣка“ и е практически приложено в последвалия (проучвания) превод. По такъв начин Неофит Рилски утвърждава тази важна черта на съвременната българска ортоепия“ (Братанов/Bratanov 1997: 148). От текста на разглежданата граматика могат да се посочат множество примери – *свѣщѣнно то, дѣло то, послѣвица та, каквѣто, мѡже, детѣто* (HP/NR).

Друг значим езиковедски труд е „Грамматика славено-болгарска“ (1836) на Х. Павлович, отпечатана два пъти. Л. Андрейчин отбелязва разликата в принципната гледна точка в първото издание, където личи силното влияние на народния език и по-умерената употреба на черковнославянизми. Докато във второто издание на граматиката (1845) авторът застава на нови позиции, „като се обявява за приближаване към черковнославянския език“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 57). Като цяло възгледите на възрожденския книжовник, отразени в двете му граматически, представят черковнославянския език „като образец за създаването на добре структуриран, обработен, високо престижен книжовен език с установени правописни и граматични норми“ (Иванова/Ivanova 2021: 87). Видно е, че в езика на книжовниците, привърженици и последователи на черковнославянската книжнина, на фонетично равнище се откроява западнобългарската говорна основа. Именно комбинаци-

ята от писмената (черковнославянска) традиция и говорните черти обуславя отсъствието на редуция. „Въпреки честата употреба на редуцията в тогавашната писмена практика Хр. Павлович не се влияе и не допуска в езика си редуцирани гласни и по този начин подкрепя положение, което се оказва перспективно в по-нататъшното развитие на книжовния език“ (Иванова/Ivanova 2021: 92).

Динамика, породена от различни фактори, се забелязва във всички етапи на развитие на езика. Както е известно, „през третата четвърт на миналия век книжовната езикова практика у нас се усложнява под влияние на различия в диалектната основа, макар и все източна, различно отношение към историческата езикова традиция. Трябва обаче да се изтъкне, че редица особености на книжовния език, залегнали в Рибния буквар на Берон, подкрепени по-сетне от Ив. Богоров и др., се възприемат и поддържат по-нататък и от Търновската школа, която е изиграла най-голяма роля за оформянето на книжовния ни език в днешния му вид“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 187). Трудно е да се преценява различието в настъпилите значими промени „както в социума, така и в езика, с който се общува в едно пространство, където устойчиво битуват физически и духовно парадигмите на миналото и сигурността на черковнославянския авторитет“ (Викторова/Viktorova 2015: 121). Фонетиката е силно пренебрегната, само отделни книжовници спират своето внимание върху говоримата страна на езика. По думите на П. Пашов „[д]о средата на миналия век Иван Богоров е книжовникът, който в своята „Първичка българска граматика“ се опитва по-отчетливо да разграничава (по-скоро теоретично) звукове от букви, без да се грижи за практическата, т.е. за изговорната страна на проблемите“ (Пашов, Първев/Pashov, Parvev 1983: 6). Позицията на възрожденския автор при създаването на граматиката е, че българският национален книжовен език трябва да се ръководи преди всичко от живата народна разговорна реч: „Отъ потрѣбността̀ на нѣкоя Словница за ба̀щиня̀тъ ни азѣкъ̀, Основана на наро̀денъ̀ изговоръ̀, за на̀шето̀ начѣ̀лно просвѣтѣ̀ниѐ, подка̀нихмы̀ са Ощѐ въ̀ 1844л. та изва̀дихмы̀ на ся̀тъ̀тъ̀ едѝнъ̀“ (ИБ/ІВ).

И. Богоров смята, че основната задача на неговата граматика се състои в това да научи българите да пишат и говорят правилно български език. Възрожденският книжовник продължава някои постановки, предложени в предшестващите трудове, но създадената от него граматика има свой собствен облик и свое място сред останалите предсъвременски издания. Що се отнася до редуцията, неговият език не е

повлиян от тази източнобългарска черта – *найстина, кóлкото, равно-писанье, мóже, покáже, главното* (ИБ/ІВ).

Както отбелязва Д. Иванова, граматиката на И. Богоров представя първия опит да се приведат в синхрон двата вида кодификация: чрез описания и препоръки и чрез конкретната писмена дейност на автора, т.нар. скрита кодификация (Иванова/Ivanova 2017: 145).

За да се вникне в днешното състояние на езика ни, е нужно да обърнем поглед назад, да проследим дългия път на трансформацията до избистрянето на картината, която наричаме *съвременен книжовен език*. Според С. Стойков „Оформянето на българската нация и на българския национален език се извършва по дълъг и сложен път под влияние на ред конкретни исторически условия, които определят характера и посоката на тяхното развитие, които са причина българският национален език да се изгради по свой собствен път и да има днешния си облик“ (Стойков/Stoykov 1993: 66). Традиционното преклонение пред буквите и българската писменост се наблюдава от векове назад, но е трудно да се каже откога правоговорни въпроси започват да занимават книжовници и граматисти в епохата на създаване на българския книжовен език. П. Пашов и Х. Първев коментират общото отношение на авторите към фонетичната страна на езика по следния начин: „Очевидно въпросът за книжовен изговор ще да е занимавал, стихийно макар, тогавашните книжовници – дори само защитата на Черноризец Храбър „За буквите“ да беше останала, пак щеше да е ясно, че съотношението между букви и звукове (т.е. между писмена и устна реч) е стояло като важен въпрос пред първите културни дейци. По-късно книжовната школа на Патриарх Евтимий през XIVв. ще започне още по-категорично да уважава буквите, т.е. писаната реч, а да пренебрегва живия изговор“ (Пашов, Първев/Pashov, Parvev 1983: 5).

Едва през периода на нашето Възраждане се раждат първи по-сериозни прояви на осъзнато отношение към проблеми на книжовния изговор и на правоговора. По мнението на Л. Андрейчин „над постепенното изграждане на съвременния български книжовен език са работили, пряко или косвено, мнозина големи по дух българи от Възраждането насам, които, макар и в много случаи без специална подготовка, са били способни да се съобразяват с повелите на времето, с реалните задачи и възможности в областта на езиковото строителство“ (Андрейчин/Andreychin 1986: 188).

Нормата на един жив език е динамична величина, подвластна на социални, икономически, исторически, религиозни и политически фактори, тя се проявява на всички езикови равнища – правоговор, право-

пис, граматика, лексика. Както отбелязва С. Стойков, най-бързо се менят речниковият състав и фонетичният облик на езика. „Появата на новите форми във фонетиката и граматиката се обуславя от вътрешните закони на езика, но тяхното разпространение зависи от структурата на обществената единица, от функцията на езика“ (Стойков/ Stoykov 1993: 53). Р. Русинов смята, че под влияние на писмената традиция, подкрепена и от западното произношение, още с първите прояви на новобългарския книжовен език в него се установява характерна норма неударените вокали *a*, *o*, *e* да се предават писмено без редукция (Русинов/Rusinov 1999: 136).

Същността на книжовноезиковата норма се характеризира с формиране на правила за устната и писмената книжовна реч. Двете норми са равноправни, но когато се разглеждат отношенията между тях, може да се установи, че в определен период едната от тях взема превес, а другата се влияе от нея. В разгледания период от историята на новобългарския книжовен език са основополагащи опитите във възрожденските граматики да се комбинират различни правила по такъв начин, че да изградят една завършена нормативна система. Повечето от книжовниците са наясно с необходимостта от изграждане наред с писмената и на устната норма и с възможността, която книжовният език дава, да се пише и говори правилно на български език. Поради недостатъчно широкото разпространение на граматически пособия се налага мнението, че само образованите хора ще прилагат правилата и на устната норма. Навярно именно „представата за сложността на устната норма води до това, че книжовниците не си поставят за цел да кодифицират правилата на устната норма с оглед на изговора, въпреки че спомагат за нейното формиране“ (ИНБКЕ/INBKE 1989: 171).

Книжовноезиковото богатство при установяването на фонетичните норми първоначално отразява говорна разнородност на езиковите форми с характеристики от различен произход – западен или източен, като вариативността е породена от книжовници в средища с различна географска принадлежност. Както е известно, „книжовният език приема такива норми и положения, които са в съгласие с възможностите на отделните му системи и с насоката на развитието му“ (Русинов/Rusinov 1999: 52). Вследствие от конкуренцията между двата основни диалектни изговорни типа в българския език – източнобългарския и западнобългарския, се установява единният книжовен правоговор. Под влиянието на ред причини, основно от културноисторически характер, в основите на книжовните правоговорни норми залягат черти от произносителни особености и от двата вида говори от противополо-

тавянето *изток – запад*. Основните книжовни правоговорни норми, свързани с разликата в гласежа на вокалите във функционално силна позиция под ударение и в неударено положение, са резултат от конкуренцията на книжовните практики на бележити възрожденски книжовници.

Говорните особености, които се наблюдават в езика на книжовниците от първата половина на XIX в., документираната книжовноезикова пъстрота, показват липсата на установеност на една книжовна норма, издават личната позиция и възприятия към черковнославянския език, както и диалектната им принадлежност.

Надпреварата между разнопосочните позиции на отделните автори, народните и чуждите влияния, пречупени през призмата на времето, претърпяват метаморфоза, докато достигнат до момента дадена говорна характеристика да се приеме и кодифицира като нормативна. Именно едни от първите представители на българското езиково строителство като П. Берон, Неофит Хилендарски (Бозвели), И. Богоров, Х. Павлович и Неофит Рилски в книжовната си дейност се съобразяват с нормите на черковнославянския език, като продължение на старобългарската традиция, но и с общия характер на народния говор. Такава динамична среда формира процеса на „изграждащата се нова възрожденска българска общност като колективен опит, който макар и от различната гледна точка на дейците книжовници носи категоричността на традицията“ (Викторова/Viktorova 2015: 124). В съвременната нормативна система на българския книжовен език традицията има безспорен авторитет по отношение на реалните езикови изяви, но все по-явно се откроява оформящата се концепция, че същността на езика, с важната му комуникативна функция, основно се реализира чрез самия процес на говорене – живата реч.

БИБЛИОГРАФИЯ

Андрейчин/Andreychin 1986: Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*. София: Народна просвета, 1986. [Andreychin, L. *Iz istoriyata na nasheto ezikovo stroitelstvo*. Sofia: Narodna prosveta, 1986.]

Братанов/Bratanov 1997: Братанов, И. *Езикът на Неофитовия превод на Новия завет (Графични, правописни и фонетични особености)*. Дипломна работа. Машинопис. Шумен, 1997. [Bratanov, I. *Ezikat na Neofitoviya prevod na Noviya zavet (Grafichni, pravopisni i fonetichni osobenosti)*. *Diplomna rabota*. Mashinopis. Shumen, 1997.]

- Венедиктов/Venediktov 1981:** Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского литературного языка*. София: Издателство на БАН, 1981. [Venediktov, Gr. K. *Iz istorii sovremennogo bolgarskogo literaturnogo yazyka*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1981.]
- Викторова/Viktorova 2015:** Викторова, К. „И на печат поставих...“, *за да говоря с тебе*. // Български език, 62 (2015), 3, 120 – 128, <https://www.balgarskiezik.eu/3-2015/0_11_KALINA%20VIKTOROVA_str.%20120-128.pdf>, 26 април 2024. [Viktorova, K. „I pechat postavih...“, *za da govorya s tebe*. // *Balgarski ezik*, 62 (2015), 3, 120 – 128, <https://www.balgarskiezik.eu/3-2015/0_11_KALINA%20VIKTOROVA_str.%20120-128.pdf>, 26 April 2024.]
- Иванова/Ivanova 2017:** Иванова, Д. *История на новобългарския книжовен език*. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017. [Ivanova, D. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Plovdiv: UI „Paisii Hilendarski“, 2017.]
- Иванова/Ivanova 2021:** Иванова, Д. Между разговорно и книжовно, или за фонетичните особености в езика на Христати Павлович в Писменник общеполезен (1835). Пловдив // *Славянски диалози, Книжка 27*, <<https://dialozi.uni-plovdiv.bg/?p=11527>>, 26 април 2024. [Ivanova, D. *Mezhdu razgovorno i knizhovno, ili za fonetichnite osobenosti v ezika na Hristaki Pavlovich v Pismennik obshtopolezen (1835)*. Plovdiv // *Slavyanski dialozi, Knizhka 27*, <<https://dialozi.uni-plovdiv.bg/?p=11527>>, 26 April 2024.]
- ИНБКЕ/INBKE 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. Георгиева, Е. и кол. София: Издателство на БАН, 1989. [Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik. Georgieva, E. et. al. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1989.]
- Пашов/Pashov 1980:** Пашов, П. Правописни и правоговорни особености, свързани с редуцията на неударените гласни. // *Помагало по българска фонетика*. Съст. Х. Първев, В. Радева. София: Наука и изкуство, 262 – 269. [Pashov, P. *Pravopisni i pravogovorni osobenosti, svarzani s reduktsiyata na neudarenite glasni*. // *Pomagalo po balgarska fonetika*. Sast. H. Parvev, V. Radeva. Sofia: Nauka i izkustvo, 262 – 269.]
- Пашов, Първев/Pashov, Parvev 1983:** Пашов, П., Х. Първев. *Българският правоговор*. София: Народна просвета, 1983. [Pashov, P., H. Parvev. *Balgarskiyat pravogovor*. Sofia: Narodna prosveta, 1983.]
- Русинов/Rusinov 1999:** Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. Велико Търново: Абагар, 1999. [Rusinov, R. *Istoriya na novobalgarskiya knizhoven ezik*. Veliko Tarnovo: Abagar, 1999.]

Стойков/Stoykov 1980: Стойков, С. Ятовият въпрос в новобългарския книжовен език. // *Помагало по българска фонетика*. Съст. Х. Първев, В. Радева. София: Наука и изкуство, 269 – 281. [Stoikov, S. Yatoviyat vopros v novobalgarskiya knizhoven ezik. // *Pomagalo po balgarska fonetika*. Sast. H. Parvev, V. Radeva. Sofia: Nauka i izkustvo, 269 – 281.]

Стойков/Stoykov 1993: Стойков, С. *Българска диалектология*. София: Издателство на БАН, 1993. [Stoikov, S. *Balgarska dialektologiya*. Sofia: Izdatelstvo na BAN, 1993.]

Стоянов/Stoyanov 2010: Стоянов, И. *История на Българското възраждане*. Велико Търново: Ивис, 2010. [Stoyanov, I. *Istoriya na Balgarskoto vazrazhdane*. Veliko Tarnovo: Ivis, 2010.]

ИЗТОЧНИЦИ

ИБ/ЛВ: И. Богоров. *Първичка българска граматика*. София: Наука и изкуство, 1844, фототипно издание, 1986. [I. Bogorov. *Parvichka balgarska gramatika*. Sofia: Nauka i izkustvo, 1844, fototipno izdanie, 1986.]

НР/НР: Неофит Рилски. *Българска граматика*. Във Крагѳевцѳ, 1835. [Neofit Rilski. *Balgarska grammatika*. V Kraguevtsya, 1835.]

НХ/НН: Неофит Хилендарски. *Славеноболгарско дѳтоводство*. Във Крагѳевцѳ, 1835. [Neofit Hilendarski. *Slavenobalgarskoe dyatovodstvo*. V Kraguevtsya, 1835.]

ПБ/РВ: П. Берон. *Бѳкваръ болгарски съ различни поѳчениета*. Бѳкѳрѳцѳ, 1846. [P. Beron. *Bukvar bolgarski s razlichni pouchenieta*. Bukuresht, 1846.]

ХП/НР: Х. Павлович. *Славено-болгарска граматика*. Във Бѳлградъ, 1845. [H. Pavlovich. *Slaveno-balgarska grammatika*. V Belgrad, 1845.]